

ПОДВИЖНИЦЬКА ПРАЦЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТЬОГО ДІЯЧА І ЗБИРАЧА УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Лідія КОЗАР

В історії українського національного відродження кінця XIX — початку XX ст. вирішальну роль відіграли народні Громади, які ведуть свій початок ще з 60-х років XIX ст. Одним із таких перших національно-культурних вогнищ кінця XIX ст. стало Братство Тарасівців, утворене групою студентів на чолі з І. Липою, Б. Грінченком та М. Міхновським біля могили Тараса Шевченка у Каневі влітку 1891 року. Братство встановило контакти із студентськими групами в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові й почало організувати лекції, постановки п'єс українською мовою, свята на честь Т. Шевченка.

Програма Братства Тарасівців була викладена Іваном Липою на вечорі пам'яті Т. Шевченка в Харкові (1893) й надрукована того ж року у Львівському часописі “Правда” під назвою “Декларація віри молодих українців”, у якій тарасівці проголосили прагнення “дати своєму народові волю національну”. І хоч уже в травні 1893 року більшість діячів Братства була заарештована, його ідеї кожен з них проніс крізь усе своє життя. Не випадково український культурно-національний рух кінця XIX — початку XX ст. розглядається як колиска, у якій було виплекано українську національну ідею, як суспільний рух, що згуртував кращих людей нації¹.

До цих “кращих людей нації”, незаслужено забутих, викреслених із життя українських видатних діячів на ниві національного відродження належить Василь Пилипович Степаненко — діяч Братства Тарасівців, Чернігівської та Київської Громад, збирач народної творчості, учитель, незамінний протягом 20 років керівник єдиної української книгарні при редакції “Київської Старини”.

Перші оцінки подвижницької діяльності В. Степаненка знаходимо в спогадах його сучасників — М. Грінченко і А. Верзилова “Чернігівська українська Громада” (“Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали”. — К., 1928), Г. Берло “Матеріали з громадського і літературного життя України” (“Україна”,

1929, № 3—4), Є. Чикаленка “Щоденник (1907—1917)” (Львів, 1931), “Спогади (1861—1907)” (Нью-Йорк, 1955), С. Єфремова “Щоденники 1923—1928” (К., 1997), Ю. Тищенко (Сірого) “З моїх зустрічей. Спогади” (“Пам'ять століть”, 1997, № 6). У них В. Степаненко характеризується як людина, “віддана справі відродження українського народу”², “єдиний книгар на всю Україну, без якого не може ніде існувати книгарська справа”³.

Серед енциклопедичних та дослідницьких праць ім'я В. Степаненка згадується тільки в “Українській загальній енциклопедії” під редакцією І. Раковського (Львів, 6/р, т. 3, с. 193) та в праці Г. Касьянова “Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.” (К., 1993, с. 50) як людини, фанатично відданої книгарській справі.

Архівні матеріали В. Степаненка охарактеризовано в путівниках рукописних фондів Інституту рукописів НБУВ та Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Серед них варті уваги листи В. Степаненка до Б. Грінченка та М. Грінченко (1894—1910, 57 листів, 90-і роки — 1928, 52 листи), до О. Куліш (Ганни Барвінок) (1901—1908, 10 листів), В. Гнилоширова (1889—1892, 4 листи), К. Паньківського (1895), В. Доманицького (1907—1910, 20 листів), які проливають світло на його громадську та фольклористичну діяльність. Деякі оцінки життя і діяльності В. Степаненка знаходимо в листах О. Куліш (1900—1908, 44 листи), М. Грінченко до нього та в листах М. Грінченко до І. Липи. В архіві В. Степаненка також зберігаються листи та запрошення від різних громадських організацій, які засвідчують, що постать В. Степаненка займала помітне місце в історико-культурному житті України кінця XIX — початку XX ст.

Крім того, у рукописних фондах ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України збереглося три рукописні збірки записів В. Степаненка — “Пісні побутові, історичні, любовні, жартівливі, щедрівки, колядки, загадки, приказки, прикмети, забобони. Зап. Степаненко В. Ф. в Київській області 1894—1897”

(168 арк., ф. 1-2/23); “Пісні родинно-побутові, жартівливі, про кохання, історичні, обрядові, чумацькі, рекрутські, наймитські. Зібрано В. Степаненком” (107 арк., ф. 28-3/44); “Пісні, віршовані приказки, історичні, побутові, весільні, дитячі, колядки, щедрівки та ін. Зап. В. Степаненком на Київщині. 1896–1898” (85 арк., ф. 29-3/194).

Виходячи з наявних досліджень та архівних джерел, спробуємо означити місце В. Степаненка в культурно-історичному житті України та в історії української фольклористики кінця XIX – початку XX ст.

Василь Пилипович Степаненко (роки народження і смерті невідомі) народився у селі Полствин Канівського повіту Київської губернії в 70-х рр. XIX ст. Там він, очевидно, і помер, оскільки звідти його листування обривається в 30-х рр. XX ст.

Батько В. Степаненка був освіченою людиною, “любив читати, які б не попадались книжки (польські, московські і церковні), вештатись між людьми і записувати казки, оповідання, чари (волшебства), прикмети і т. і. речі” (ІР, III, 39516). Частину фольклорних записів свого батька В. Степаненко передав Б. Грінченку. Проте багато матеріалів загинуло, оскільки батько, “переповнившись занадто релігійними почуттями”, спалив “сі нікчемні і неугодні Богові речі” (ІР, III, 29516).

Взагалі, як довідуємося з листа В. Степаненка до Б. Грінченка, батько його в Полствинській громаді вважався найрозумнішим чоловіком, був навіть вибраний громадою волосним старшиною (ІР, III, 39516).

За молодих літ, як свідчить Ю. Тищенко (Сірий)⁴, В. Степаненко був народним учителем. Але, як і більшість свідомих українців, втратив посаду через політичну неблагонадійність. Із спогадів Г. Берло дізнаємось, що В. Степаненко належав до гурту Тарасівців, був людиною хворою, спокійною і серйозною⁵.

Досить рано в душі В. Степаненка викристалізувалася головна мета всього життя – служіння національному визволенню та культурному відродженню України. Значний вплив на нього зробив В. Гнилоширов (псевд. Гавриш) (1836–1900) – освітній діяч, родом із Слобожанщини, член харківського українського студентського гуртка, співробітник “Основи”, “Зорі”, “Київської Старини”, дов-

голітній директор повітової школи в Каневі, доглядач Шевченкової могили⁶.

У листі від 6 грудня 1892 р. до В. Гнилоширова В. Степаненко, зокрема, зазначає: “Вас почитаю за найприхильнішого до себе чоловіка, котрий дав мені перву просвіту і вивів на стежку життя” (ІР, III, 4553). Як видно з інших листів В. Степаненка до В. Гнилоширова, він неодноразово посилав до нього своїх товаришів, “слухачів харківських великих шкіл, щирих українців” з проханням показати їм могилу Т. Шевченка, “привітати їх як своїх діток, бо щирих таких українців мало де є” (ІР, III, 4554).

У листах до Б. Грінченка (ІР, III, 39517) та К. Паньківського (ІЛ, ф. 59, № 2701) В. Степаненко детально розповідає про розправу уряду із діячами Харківського українського гуртка (квітень 1893 р. – 16 грудня 1894 р.): “С. Левандовського на 6 місяців у тюрму і на 3 роки під догляд поліційний, С. Русову на 3 місяці у тюрму і на 5 років догляду, І. Липу на 3 місяці у тюрму і три роки догляду, [...], В. Степаненка, М. Яценка, [...], залічивши те, що сиділи вже у тюрмі, на 2–3 роки під догляд. Крім цього, усім вищепоказаним особам в протязі років догляду заборонено жити в університетських містах” (ІЛ, ф. 59, № 2701).

З того часу В. Степаненко узяв собі нове ім’я – “Василь Літописець”, оскільки під час обшуку у нього забрали записну книжку, яка наробила чимало клопоту Василю Пилиповичу і тим людям, що їх було арештовано одночасно з ним⁷.

У 1894–1896 роках В. Степаненко живе у батьківському домі під наглядом поліції. Проте саме в цей час його захоплення усім, що стосувалося України, виявилось з особливою силою: він записує від селян народні оповідання, пробує писати оригінальні твори, перекладає М. Лескова та Л. Толстого, передплачує галицькі періодичні видання (“Зоря”, “Правда”), листується з родиною Грінченків, редакцією “Зорі”.

Із листів В. Степаненка до Б. Грінченка (1894–1910) довідуємося про його захоплення народною творчістю. Так, у 1894 році він пише: “Заглянув оце я приязніше в життє мого рідного люду, та й думаю – мільйонної частини немає того у наших етнографічних збірниках, чим люде живуть. [...] коли я отут поживу з

рік, то у мене буде цього смаковитого матеріалу на десяток таких збірників, як видав Дикарів [...] Знайте, що в моїх записах брехні не буде — все буде так записано, як буде проказано оповідачем”. Тут же він засвідчує Б. Грінченку свою вірність ідеям Т. Шевченка: “хай дух Батька Тараса над всіма щирими українцями вітає й вселяє їм ті святі думки, з якими Батько завжди жив! Чи повірите, серце моє трімотить як згадаю про се свято (а я ж то один) — духом і я з Вами й укупі з вами співаю “Славу Україні” (ІР, III, 39521).

До записування народних творів В. Степаненко виявив науковий підхід, звертав увагу на варіанти: “Шепті усякі я зібрав не від одної баби, а од декількох, і не у одним селі, як бачите — тим то їх і записано по кілька штук на одну хворобу” (ІР, III, 39514).

В. Степаненко уважно записував різноманітні жанри народної творчості, про що повідомляв у листах Б. Грінченкові: “Трошки згодом надішлю Вам кілька штук народних казок, оповідань, пісень та ін. річей. [...] Поки що я ні з чим не розминаюсь, все записую і написав вже такого, що й ладу йому не дам” (ІР, III, 39514); “А чи не варто було б записати наше весілля цілком, з усіма подрібницями?” (ІР, III, 39507); “Я ось багацько дечого назбирав про повстання народні рр. 57—58” (ІР, III, 39507); “Весільні пісні затого всі є — штук на 200 зібрано, крім цих і другі є” (ІР, III, 39506); “Пісень, дум, псалмів, колядок, щедрівок, веснянок і т. п. є вже назбірано доволі” (ІР, III, 39504).

Перш ніж відіслати Б. Грінченку свої записи, В. Степаненко ретельно відбирав їх, намагався знайти оригінальні зразки та ще недруковані варіанти, про що свідчать рядки з його листів: “Матеріалу назбірано мною багато, а туди — геть, геть ... ще й більш його буде. Багато єсть цікавого й старинного (рукописи), яке й зашлю Вам в оригіналах. Деякі речі я лишаю у себе, бо вони, як на мій погляд, не мають особистої вартости (одні з них вже були видруковані, а другі занадто стидкі)” (ІР, III, 39515); “Етнографії прозової у мене назбіралось ще трохи — між нею є дуже коштовні речі...” (ІР, III, 39505). Вони ввійшли в усі фольклорні збірки, видані Б. Грінченком у 1895—1900 роках (вміщено 376 пісенних текстів та 150 прозових, понад 150 приказок і загадок).

Ще понад 1000 фольклорних зразків зберігається в рукописних фондах ІМФЕ НАНУ (всього 360 аркушів). Частина цих матеріалів В. Степаненко зібрав уже після виходу останньої фольклорної збірки Б. Грінченка “Із уст народа” (Чернігів, 1900). Так, у листі від 17 вересня 1901 року В. Степаненко писав Б. Грінченкові: “шлю Вам трохи пісеньок старинних, ще дядьком записуваних. Трохи згодом надішлю ще пісеньок і прози, яка оце саме пишеться” (ІР, III, 39488). Таким чином, фольклорна спадщина В. Степаненка нараховує понад 2000 народних записів. Всі вони зроблені в основному на Київщині самим В. Степаненком та його колишніми учнями в 1894—1901 роках.

Серед них переважають народнопоетичні записи, де зустрічаються майже всі жанри українського пісенного фольклору — колядки, щедрівки, веснянки, пісні купальські, весільні, про кохання та родинне життя, коліскові, соціально-побутові, історичні, жартівливі, балади, псалми, поодинокі голосіння та думи.

У третьому томі “Етнографічних матеріалів...” (Чернігів, 1898) Б. Грінченка вміщено 206 весільних пісень, записаних В. Степаненком у селі Полствин Канівського повіту Київської губ. в 1896 році від дівчат (№ 919—1125, с. 467—500). Серед них чимало зразків давнішого походження, які виконуються на весіллі і тісно пов’язані з обрядом. Вони зберегли риси дохристиянської релігії, матриархальні та патріархальні елементи, а також різноманітні нашарування давніх історичних подій та похристиянських вірувань:

Татарин братичок, татарин,

Продав сестрицю за таляр;

Не за якую циночку,

За дрібненьку шишечку (№ 1000, с. 483).

Віра в магічну силу слова і дії є основою весільної пісні, яка супроводить обряд виряджання матір’ю сина по молоду:

Ой сип, матінко, овесець,

Щоб наш овесець рясний був,

Щоб наш Василько красний був (№ 981, с. 480).

Для багатьох пісень характерні часті звертання до Бога, що є свідченням похристиянських нашарувань:

Благослови, Боже,

Пречиста Госпоже,

Ще гілечку звити,

Щей дом звесилити (№ 1089, с. 496).

Бог часто “супроводить” молодих під час запрошення гостей на весілля, при сіданні на посад та по дорозі до шлюбу:

*Іде Василько на посад,
Зустріча його Господь сам
Ой із долею щасливою,
Із доброю годиною (№ 1100, с. 497).*

Елементи магічно-заклинальних дій та замовлянь спостерігаються майже на всіх етапах весілля:

*Ой ви, вороги, вороги,
Та й не переходьте дороги!
Та нехай перейде увесь рід,
Щоб були добрі на перехід;
Та нехай перейде родина,
Щоб була добра година (№ 983, с. 480).*

Сліди язичницького поклоніння природі, сонячного культу наявні в текстах коровайних пісень:

*А в нашої печі
Золоті плечі (№ 939, с. 472).*

Особливо яскравою образністю відзначаються ліричні весільні пісні, записані В. Степаненком. Досить виразно у них виступає символіка калини, що традиційно означає долю жінки. “Ламання”, “рубання” калини, “січеная” калина — символізують перехід від дівочого до жіночого стану:

*Попід садом битая доріженька,
Над дорогою посажена калинонька.
Туди ішов Василько із буярами.
Стала калина дорогу застилати,
Виняв шабельку, став калину рубати,
Не за для тебе ся калинонька сажена,
А за для тебе дівчина Галочка зряжена
і т.д. (№ 1031, с. 488).*

Часто символ калини використовується у піснях, що супроводжують обряд комори, який сьогодні зовсім вийшов з ужитку:

*Ой морозе, та морозочку,
Поморозив нашу та калиночку,
Посмутив усю нашу та родиночку (№ 1077, с. 494).*

Образи калини, руті-м’яти, вишеньки, червоної маківки, які символізують молодість, чистоту, чесність молоді, зустрічаються і в інших ліричних піснях весільної обрядодії:

*Та рядочком, дружечки, рядочком
Попід вишневим садочком,
Та щипайте руту-м’яту зелененьку,
Обтикайте Галочку молоденьку (№ 955, с. 475).*

Для весільної лірики характерне зіставлення переживань молоді з явищами природи. Так, символічний образ зрубаної верби, поданий у формі психологічного паралелізму, най-

тонше розкриває душевний стан молоді під час прощання з батьками, родом, дівуванням:

*За хатою, за світлицею
Стоїть верба із росицею,
А хто ж тую вербу ізрубає?
А хто ж тую росу позбирає?
А Іванко вербу ізрубає,
А Марія росу позбирає (№ 945, с. 473).*

Як бачимо, записи весільних пісень В. Степаненка відзначаються оригінальністю, яскравою художністю, багато з них зберігають риси народного побуту від його найдавніших форм до новіших. І хоч більшість із них оспівують загальновідомі мотиви, проте кожен варіант чимало додає до розуміння прадавніх образів, розшифрування символів.

Серед записів календарно-обрядової поезії також зустрічаються поодинокі оригінальні зразки, в яких збереглися залишки міфологічного змісту та різноманітні нашарування християнських вірувань:

*А в пана Івана золота верба,
А на тій вербі золота кора,
А на тій вербі рожеві квіти.
Ой то ж не верба — Іванова жона;
Ой то ж не кора — то ньенька стара;
Ой то ж не квіти — то Іванови діти (№ 2, с. 3).*

Тут родина подається у вигляді дерева, що є відображенням космогонічних мотивів про світове дерево. Таким прадеревом у коледжі названа золота верба.

Деякі риси анімістичного світогляду простежуються в гаївках-танках та веснянках — “Дубовее колесо” (№ 182, Б, с. 93), “Ой шум ходить по діброві” (№ 197, В, с. 102). Відгомін старовинних обрядово-магічних дій частково відчутний і в інших ігрових танках — “Зеленая руточка, жовтий цвіт” (№ 186, В, с. 96), “А в городі царівна” (№ 187, с. 96).

У збірнику Б. Грінченка (т. 3) вміщено також понад 80 зразків пісень про кохання та родинно-побутових, записаних В. Степаненком, що характеризуються давністю побутування, багатством народнопоетичної образності, високим художнім рівнем.

Частина пісень має баладні сюжети — зрадливе зведення дівчини; втрата вінка (“Іще місяць не зіходив”, № 514, с. 257—2588; “Ой козак-дурак, я твоя дівка красна”, № 500, с. 250—251; “Ти, латочко, луговая”, № 531 Г), втеча з спокусником та розплата за своє легковір’я (“Ой у полі, в полі”, № 526 В,

с. 267–268), сімейні конфлікти (“Пішов Яким та й до вдівоньки”, № 651, с. 353–355⁹; “Соловейку маленький”, № 641 А, с. 345; “Та не жаль мені ні на кого”, № 638 Б, с. 335–336; “Орав милий восени”, № 648 А, с. 350; “Ходить, блудить козак по дорозі”, № 663, с. 363–364¹⁰); непорозуміння у стосунках між батьками і дітьми (“Оддала мати дочку в чужу стороньку”, № 714, с. 395¹¹; “Пийте, люде, горілочку”, № 732 А, с. 402–403; “У неділю рано-пораненьку”, № 686 А, Б, с. 376–378¹²; “Ой пошлю я зозуленьку у чужую країньку”, № 735, с. 410–411), драматичні стосунки між мачухою та сиротами (“Зашуміли гори, ще й бистрої ріки”, № 736, с. 411–412; “Ой летіли журавлі”, № 667, с. 365–366). Варіанти балад відзначаються художньою довершеністю та відносною текстовою стійкістю, ефективною образністю.

Інші пісні про кохання та родинні взаємини, так як і балади, вражають багатством мотивів, народнопоетичної символіки та образності, мають високий художній рівень. Особливо часто в піснях звучить мотив нарікання на “лиху долю”:

Ой я ж тебе, моя доню,

В віночку водила, —

За тобою лиха доля

Слідочком ходила (№ 607, с. 319 — 320).

У деяких піснях образ долі виступає як щось непридбане або навіки втрачене людиною, що не можна знайти ні в полі, ні в лісі, ні в річці:

Пусти мене, мати,

У ліс погуляти.

— Не пушу я, доню,

Щоб не заблудила —

Нема тобі долі,

Бо не заслужила (№ 712, с. 393 — 394).

Записи історичних та соціально-побутових пісень сповнені конкретності та реалізму зображення — “Сьогодні субота...” (№ 1383, с. 559–560), “Ой у нашім та заводі” (№ 1390), “Ой чого бідняк зайшов в кабак?” (№ 1411, с. 579), “Ой косить хазяїн зелену діброву” (№ 1396 А, с. 569–570), “Ісходьтєся, громадяне, щось маємо казати” (№ 1478, с. 642).

Фольклорна проза, записана В. Степаненком, також відзначається жанровою різноманітністю — міфологічні та апокрифічні легенди, прикмети, повір’я, замовляння, молитви, казки, перекази та оповідання з народного життя, приказки та загадки (понад 300 зразків опублікова-

но у збірниках Б. Грінченка (т. 1, 2, 4). Серед записів В. Степаненка найбільше замовлянь, прикмет та повір’їв (близько 200 порад), які зафіксували різночасове нашарування знань, закріплених багатовіковим досвідом. Це різноманітні прикмети і повір’я про погоду, господарство, домашніх тварин, городину, садовину, рибальство, дитину тощо, численні лікувальні замовляння та молитви від хвороб, від укусів змії, замовляння зубів, “щоб суд не присудив”, чари до любовців, що зберегли анімістично-магічний характер. Близько 80 лікувальних замовлянь подано в “Сельском лечебнику” (т. 1, № 202), в яких, як помітив А. Кримський¹³, “видко, що хворобу уявляють собі, наче живу істоту”. В. Гнатюк вважав “Сельський лечебник” “найгарнішою частиною [...] з цілого збірника”¹⁴.

У міфологічних та апокрифічних легендах про відьом, чортів, скарби, позагробне життя, про вихриста, якого на тому світі ніхто не приймає, переплелися народна демонологія та християнські впливи. А. Кримський¹⁵ відніс оповідання “Вихриста на тому світі не приймає ніхто” (№ 101, с. 2) до нових, яке “ще ніколи не друкувалося в українському записі”.

Оригінальністю також позначені народні оповідання з сільського життя, соціально-побутові та фантастичні казки — “Уперта жінка” (т. 2, № 113), “Удова, що хотіла заміж” (т. 2, № 114), “Син батька на лубку возить” (т. 2, № 115), “Як син заступився за батька” (т. 2, № 118), “Після меду” (т. 2, № 126), “Як невістка навчилася свекруху шанувати” (т. 4, № 252), “Як селянин піймав вовка” (т. 4, № 225), “Убогий за столом у попа” (т. 4, № 261), “Мудра дівчина” (т. 2, № 189). А. Кримський зауважував, що це все “здебільшого новини, опубліковані досі хіба у варіантах великоруських або білоруських, і то тільки почасти”¹⁶.

Цікаві й три історичні перекази про пана Каньовського (т. 2, № 170–172), які передають жорстокість і деспотизм пана. У збірниках вміщено понад 150 приказок та загадок.

До більшості текстів додано паспорт, який включає рік (1895–1898 рр.), місце запису (села Полствин, Бровахи, Мартинівка, Красне, Яблуневе Канівського повіту), прізвище, ім’я інформатора (Тетяна та Христя Бойкова, Максим Іваненко, дід І. Корнієнко, дід Шаповал, мати, брат Василя Степаненка, Семен Куценко, Іван

Шевченко, І. Чупилака, Д. Вінцюк, К. Соловей, Грицько Бульба, Устим Баланенко, Губенко).

Як бачимо, фольклорні записи В. Степаненка засвідчують його уважне ставлення до всіх жанрів народної творчості, науковий підхід до справи (увага до варіантів, відбір оригінальних зразків давнього походження, паспортизація записів тощо), а також щирий патріотизм громадського діяча-тарасівця (бажання врятувати народні скарби від забуття).

На початку 1897 року В. Степаненко нарешті стає вільним від поліцейського нагляду, хоча, як він писав Б. Грінченку, “тільки не зовсім”, “забороняється [...] жити в столицях” (ІР, III, 39499). Із спогадів М. Грінченко довідуємося, що в 1897–1898 роках В. Степаненко працював у Полтавському земстві та “заробляв трохи коректою” в Чернігові¹⁷. У 1898 році одружився з Марією Стешенко, сестрою відомого політичного діяча Івана Стешенка, який трагічно загинув у Полтаві 31 липня 1918 року.

Із 1899 по 1919 роки В. Степаненко стояв на чолі громадської книгарні у Києві, що звалася спочатку книгарнею “Київської Старини”. Про свою роботу він пише Б. Грінченку: “Приходжу о восьмій, а виходжу о 9 вечора, а іноді й о 1 годині ночі з магазину” (18 грудня 1899 р., ІР, III, 39491).

Є. Чикаленко у “Спогадах” зазначав, що В. Степаненко “працював у книгарні цілі дні і вдома вечорами для поширення книжок до перевтоми, до виснаження сил, не хочачи користуватися відпусткою, щоб хтось не напугав йому рахунків та зносин з покупцями”¹⁸.

У листі до О. Куліш (Ганни Барвінок) від 13 жовтня 1903 року В. Степаненко писав: “Потрошку ворущуся ще й пильную справ у книгарні. До сеї роби я зовсім приріс і буду тягти аж до загиби [...]. Праця ця схожа з тою, коло якої я теж з щирим серцем працював і від якої мене уряд відлучив — я був учителем. Ця праця — теж учительство” (ІР, I, 30870).

Із спогадів Ю. Тищенко (Сірого) довідуємося, що фаховим книгарем В. Степаненко не був, став завідувати книгарнею, певно, через протекцію, як людина, яка державної посади не могла мати. Мабуть, тут відіграло роль ще й те, що через хворобу він не міг ходити. Жив у тому ж будинкові, над книгарнею. Цюранку службовці зносили його з помешкання й садили

за прилавок, а ввечері відносили знову додому. Сприяло цьому ще й те, що всі його знали як людину чесну, на яку можна покластися, яка не прагне наживатися з громадського добра¹⁹.

Є. Чикаленко характеризував В. Степаненка також як людину, яка “тільки й дише, тільки й живе книгарськими інтересами”. Тут же він подає його детальний портрет: “Чорнявий, потім шпакуватий, високий, худий, з нервовим обличчям, з глибоко запаленими очима, хворий на табес, не можучи кімнати перейти без костурів, він 20 років, можна сказати, невідлучно, безвиїзно просидів у книгарні, віддаючи їй всі сили, всі інтереси свої”²⁰.

Будучи дуже хворою людиною, В. Степаненко знаходив розраду у праці для української справи. Так, у листі до Б. Грінченка від 1909 року читаємо: “Ото тільки клопіт, що здається нікому буде стати до роботи замість мене! Але ж бувають хвилини, особливо за роботою, що хвороба забувається і тоді хочеться і жити, і працювати, працювати ще більше” (ІР, III, 39469).

Його працю високо цінували такі відомі культурні діячі, як Є. Чикаленко, Борис і Марія Грінченки, С. Єфремов, Ганна Барвінок, Василь Доманицький, Іван Огієнко та ін. Як згадує Є. Чикаленко, В. Степаненка дуже любили учителі, з якими він раз по раз був у зносинах не тільки по книгарських справах, а й як організатор учительських гуртків; любили й поважали його покупці-селяни, з якими він умів розмовляти, умів заохотити до книжки. А найбільший вплив він мав серед півінтелігентів — військових писарів, “фершалів”, яких багато було у Києві; під його впливом вони засновували гуртки для розповсюдження українських книжок і взагалі ширили свідомість українську як серед своїх товаришів по службі, так і по селах, і з любов’ю ставилися до нього, називаючи його в листах для конспірації “удалим книгопродавцем”. Любили його молоді новоприбулі студенти, яких він направляв до керівників студентських гуртків і тим полегшував їм вступ у студентські громади, але керівником для них він не міг бути, вони потім собі знаходили більш освічених, з ширшим світоглядом людей, як “вузький шовініст і гайдамака” вдачею В. П. Степаненко²¹.

Збереглися також листи В. Степаненка до І. Стешенка (ІР, III, 63852) та М. Грінченко (ІР, III, 43746, III, 43740), в яких він

просить про допомогу українським молодіжним гуртам та окремим особам українськими книгами та щирим напутнім словом. Взагалі, Івана Стешенка В. Степаненко вважав “зорею просвіти” і вірив, що “ті ідеї та думки, той світ, який проводив в життя Іван Матвійович, повік не загинуть, а будуть розвиватись та цвітом квітнуть на нашій Україні, а святе ім'я Івана завжди буде на устах синів та дочок України” (ІР, III, 63854).

Із М. Грінченко В. Степаненко мав дружні стосунки впродовж усього життя, називаючи її “єдиною найближчою людиною” (ІР, III, 43738). Тільки їй він міг довірити справи в книгарні. Останні листи між ними датуються 1928 роком. Цим роком закінчуються і щоденникові записи С. Єфремова про важке життя “хворого і немошного” В. Степаненка в селі Полствин, де у 1928 році панувало “здиство, насильство і темнота без краю, без просвіту” і де “як Бога [люди ждали] якоїсь “переміни”²². У Полствині В. Степаненко написав свої останні “спогади про книгарню” (ІР, III, 45671), які нам поки що не вдалося розшукати.

Іван Огієнко високо цінував талант В. Степаненка як громадського діяча, називаючи його “вірним сином” України (ІР, ф. 205, № 70). Таким вірним сином України В. Степаненко залишався впродовж усього життя і в цьому йому допомагав величний дух Шевченка та Куліша, яких він вважав “батьками відродження народу українського”, “ричагами, якими Україна поставлена на ноги й розбуджена від сну тяжкого” (ІЛ., ф. 19, № 1573). Так, в одному з листів до Ганни Барвінок від 10 січня 1910 року читаємо: “З січня наснився мені батько Пантелемон Олек. Так страшно — начебто зайшов до мене в кімнату та й каже: “Доки Ви отут будете нюні справляти та ледаря гнути — пора давно у поле їхати на роботу, вже он з півдня звернуло ... зараз же до роботи!” Та аж ногою тупнув. Сей сон таке враження зробив на мене, що не міг вже спати аж до ранку. Розгадував, розгадував сей сон та й не знаю, чи так його розгадав — з могили

Батько турляє нас до праці, а ми все ледаря гнемо; каже, що вже сонце з круга звернуло, а ми все дрімаємо” (ІР, I, 30874).

Поетичні і гарячі листи В. Степаненка хвилювали Ганну Барвінок. “Дивуюся, — писала вона, — що Ви не пишете, знавши так гарно і нашу мову [...] я всігда Ваші листи люблю. В їх багато сердешності — правди [...] Коли б дав Бог більше таких сіром на Україні, як би вона жажтіла красою” (ІР, ф. 205, № 42, 45, 62).

Палкий патріотизм В. Степаненка не зможе залишити байдужим і кожного з нас, його трудовий подвиг на ниві національного відродження гідний наслідування, а знайдені ним численні скарби народної мудрості навечно вписали його ім'я в історію української фольклористики кінця XIX — початку XX століття.

Київ

1 Дорошук Н. О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): Дисертація ... канд. істор. наук. — К., 1996. — С. 26.

2 Чикаленко Є. Спогади. — Нью-Йорк, 1955. — С. 321.

3 Пам'ять століть. — 1997. — № 6. — С. 47.

4 Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади // Пам'ять століть. — 1997. — № 6. — С. 45–50.

5 Берло Г. Матеріали з громадського і літературного життя України // Україна. — 1929. — № 3–4. — С. 96.

6 Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 390; Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — С. 435.

7 Пам'ять століть. — 1997. — № 6. — С. 47–48.

8 Баладу № 514 передруковано у збірнику “Балади кохання та дошлюбні взаємини” (К., 1987, с. 321) як єдиний зразок даного сюжетного типу, що свідчить про старовинність та оригінальність запису.

9 Ця балада увійшла до збірника “Балади. Родинно-побутові стосунки” (с. 201) як один із найдосконаліших з ідейно-художнього погляду варіантів.

10 Передрукована як така, що не має варіантів в цьому сюжетному типі (с. 172).

11 Передруковано як найдавніший варіант запису (с. 352).

12 Даний баладний сюжет трансформувався в думу.

13 Кримський А. До етнографії Чернігівщини // Твори в 5-ти тт. — Т. 3. — К., 1973. — С. 452.

14 НТШ. — 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 48.

15 Кримський А. До етнографії Чернігівщини. — С. 454–456.

16 Там само. — С. 457.

17 Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада // Чернівці і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 466.

18 Чикаленко Є. Спогади. — Нью-Йорк, 1955. — С. 321.

19 Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади // Пам'ять століть. — 1997. — № 6. — С. 45–48.

20 Чикаленко Є. Там само. — С. 321–322.

21 Там само. — С. 322–323.

22 Єфремов С. Щоденники. — К., 1997. — С. 581.

This article is devoted to the work of the collector of Ukrainian folklore of the end of the 19th beginning of the 20th Century — Vasyl Stepanenko, who was at the same time an active in public work. He collected more than 400-folklore texts, which were published in Hrynchenko's materials. His public work is well knowing because he was a head of the public publishing company in Kyiv from 1899 to 1919. Many famous Ukrainian folklorists and public figures mentioned his hard work and talents at the time.